

Stimulacije pokretom

Kršić, Sunčana; Merey Sarajlija, Dijana

Source / Izvornik: **Verbotonalni razgovori, 2021, 91 - 106**

Book chapter / Poglavlje u knjizi

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:257:849696>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-22**

Repository / Repozitorij:

[SUVAG Polyclinic Repository](#)

STIMULACIJE POKRETOM

Sunčana Kršić, Dijana Merrey Sarajlija

Općenito se jezik uči kao da se nalazi izvan čovjeka. Mi smatramo da je jezik prije svega proizvod fizičke, biološke i neurološke strukture čovjeka. To znači da treba učiti jezik u samom čovjeku, gdje je jezik prvenstveno govor. Iz pokreta dolazi glas, iz pokreta dolazi govor, iz pokreta dolazi jezik...

ak. P. Guberina

Osnovne postavke

Stimulacije pokretom dio su fonetskih ritmova. Od samih početaka, verbotonalna metoda njeguje važnost pokreta i prostora u jezično-govornoj komunikaciji. Stoga su i osmišljeni posebni postupci koji se tim područjem naročito bave, sjedinjeni pod nazivom stimulacije pokretom. S obzirom na rehabilitacijske ciljeve, stimulacije pokretom danas se provode unutar dva programa koji imaju različite i specifične funkcije, programski se razlikuju, ali su u procesu edukacije i rehabilitacije usko povezani, odnosno programski se prožimaju i upotpunjuju toliko da se najčešće povezuju i prema potrebi izmjenjuju u tijeku iste nastavne jedinice.

Program harmonije tijela potiče skladan odnos pojedinca prema njegovoj socijalnoj i fizičkoj okolini, koji utječe na sklad unutar njega samog, odnosno usklađuje senzopsihomotorni razvoj. Bavi se promišljanjem i analiziranjem kretanja vlastitog tijela, tijela drugih, kao i predmeta ili pojava kroz prostor u određenom vremenu,

čime se ovi pojmovi konkretiziraju, stvarajući osnovu za razvoj „gramatike prostora“ – buduće morfo-sintakse.

Istovremeno se čitavo tijelo priprema za govornu produkciju te je ovaj program preduvjet za provođenje programa stimulacije pokretom u funkciji razvoja slušanja, govora i jezika. Provođa se kao priprema i usporedno s njim kroz osam osnovnih tema koje slijede plesnu pedagogiju Rudolfa Labana (Maletić, 1983):

- 1)** razvoj svijesti o sebi i vlastitom tijelu pomoću prirodnih i plesnih oblika kretanja
- 2)** razvoj osjeta i spoznaja dinamike i vremena, tj. ritmičnosti
- 3)** razvoj spoznaje prostora
- 4)** razvoj spoznaje o tijeku pokreta
- 5)** adaptacija i suradnja s partnerom i grupom
- 6)** razvoj svijesti o sebi i vlastitom tijelu neobičnim oblicima kretanja
- 7)** razvoj osjetljivosti za kvalitete pokreta
- 8)** osvještavanje radnih ritmova.

Program stimulacija pokretom u funkciji razvoja slušanja, govora i jezika polazi od činjenice da je govor ozvučeni pokret te se tzv. „funkcionalnim makropokretom“ služi u stimulaciji, korekciji i stabilizaciji svih segmenata govornog lanca. Podešavajući osnovne elemente (intenzitet, prostor i vrijeme) odgovarajućeg, odnosno optimalnog funkcionalnog makropokreta, prilagođavajući ga individualnim karakteristikama djetetova izgovora i njegovim psihomotoričkim sposobnostima te istovremeno nijansirajući napetost cijelog tijela, bitno se utječe na mikropokret izgovornih organa potreban za produkciju određenog glasa, sloga, fonetske riječi, rečenice i govornog iskaza u cjelini. Osnovni je cilj ovog programa kroz medije ovoga postupka razvijati govor (akustičke i jezične komponente) i slušanje (u skladu s cjelokupnom multisenzorikom) te govornu komunikaciju i sposobnost učenja.

Zadaci programa za predškolski uzrast oblikovani su u pokretne igre tjelesno-afektivne komunikacije, igre pokretno-situacijske komunikacije, igre vlastitim tijelom i glasom, pokretne igre igračkama i rekvizitima, pokretne igre zvukom, igre u prostoru i pokretne igre s partnerom i grupom (ples, dramatizacije). Na početnom stupnju neophodno je kroz igru, kontakte i komunikaciju razviti povjerenje djeteta prema voditelju aktivnosti i načinu provođenja rehabilitacije putem koje će slobodnim kretanjem i igrom otkrivati svijet oko sebe, spoznati sebe i postupno organizirati svoje kretanje, ponašanje i govor sa svojom okolinom.

U nižim razredima osnovne škole, primjereno dobi i zrelosti učenika, programski zadaci u početku su oblikovani u igre (vlastitim tijelom u prostoru, s partnerom i grupom, zvukom, rekvizitima, ritmičke igre i igre dramatizacije) i postupno se preo-

blikuju u istraživanje, povezivanje, osvještavanje, kontrolu, korekciju, organizirano učenje govora i ostalih oblika izražavanja kroz radost pokreta i plesa.

U višim razredima osnovne škole učenici se upoznaju s osnovnim zakonitostima tijela, pokreta i govora, razvijaju svjesnu kontrolu tjelesne napetosti, aerodinamike, kvalitete pokreta i izgovora, ritma i intonacije govora i senzacijama (propriocepcija, taktilna, vizualna, vestibularna) razvijaju slušanje i samokorekciju kontrolom i povezivanjem propriocepcije i auditivne percepcije. Potaknuti na improvizaciju i stvaralaštvo, kreiraju govorni izraz, u interakciji s partnerom i grupom u vremenu i prostoru razvijaju komunikaciju, tj. slušanje i govor (akustičke i jezične komponente).

Kronološki razvoj postupka stimulacija pokretom

„Ako je jezik tako povezan sa svim stvarnostima, i ako je on sam dio te opće stvarnosti, gdje je u njemu pokret – kao osnovni movens svake stvarnosti i zvuk kao jedna od forma pokreta?“ (Guberina, 1952)

Tijekom svojih istraživanja i utemeljenja audiovizualne globalnostrukturne metode za učenje stranih jezika, a osobito razvijanjem i usustavljanjem metode za rehabilitaciju i razvoj slušanja, govora i jezika osoba sa slušnim i/ili govorno-jezičnim poteškoćama, akademik Petar Guberina isticao je tijelo kao polaznu točku svih postupaka verbotonalne rehabilitacije i edukacije te naglašavao kako su tjelesni pokreti u određenom vremenu i prostoru upravo ono što govor čini ostvarljivim, kako u njegovoj produkciji, tako i u recepciji. Tijelo stvara zvuk. Govor je ozvučeni pokret. Bez pokreta nema govora. Iz ovih temeljnih postavki proizlazi da je u osnovi dobrog govora optimalno kretanje, tj. optimalni pokret koji rezultira dobrom fonacijom, artikulacijom, intonacijom, intenzitetom, ritmom i tempom govora (Bakota i Dulčić, 2016).

Nadalje, Guberina je isticao važnost spoznaje prostora u razvoju jezika: „Prostor daje pozornicu svih tih zbivanja i raznih odnosa koji se ili ponavljaju ili prvi put pojavljuju u njegovu (djetetovu) prostoru. Prostor naročito daje uvjete za motorički razvoj. Razvoj motorike bit će presudan za afektivni i mentalni razvoj koji će onda dovesti i do prve lingvističke riječi“ (Guberina, 1986). To se događa jer „centri za govor nisu vezani samo za sluh i motoriku govornih organa nego za cijelu spaciocepciju“ kako u svojoj analizi Guberinine lingvistike govora ističe Pansini (2002).

Polazeći od razmišljanja i načela iznijetih u svom najpoznatijem i ključnom djelu „Zvuk i pokret u jeziku“ (Guberina, 1952), Guberina je svoje teze o važnosti i međuovisnosti zvuka i pokreta u usvajanju i razumijevanju jezika na svim stupnjevima

ma njegova razvoja dokazao mnogobrojnim eksperimentima. Ubrzo po objavljivanju spomenute knjige, u suradnji s plesnim pedagogima u Zagrebu i Parizu temeljito istražuje utjecaj tjelesnih pokreta na kvalitetu izgovora francuskih glasova, pri čemu adekvatnom tjelesnom napetošću i pokretima određene kvalitete nastoji poboljšati napetost francuskih glasova kod nefrancuskih govornika (francuski ortoepski sustav zadaje znatno napetije glasove od hrvatskog) te kod iste populacije utjecati na kvalitetniju realizaciju prozodije francuskog izgovornog sustava stimuliranjem intonacijskih i ritmičkih jedinica odgovarajućom kvalitetom i napetošću pokreta. Navedena istraživanja potakla su utemeljenje AVGS metodologije te su općenito utjecala na viševrsne kvalitativne promjene u metodici učenja stranih jezika koja je toliko osuvremenjena da se zadržala i do danas, o čemu, primjerice, svjedoči priručnik *Formation des professeurs de langue en phonétique corrective. Le système verbo-tonal* (Intravaia, 2007).

Nakon što je ovim pokusima dokazao svoje polazne teze, Guberina ponovo okuplja plesne pedagoge i pedagoški skup iz Centra za rehabilitaciju sluha i govora iz Zagreba s ciljem analiziranja i uvođenja „makromotoričkih“ pokreta u rehabilitaciju osoba oštećena sluha, što se 1965. godine i ostvarilo – stimulacije pokretom uvrštene su u primarne rehabilitacijske postupke u individualnom i grupnom rehabilitacijskom radu u tadašnjem Centru SUVAG s djecom sa slušnim oštećenjem.

Deset godina kasnije, isti se postupci, zbog svoje univerzalnosti uvode i u rehabilitacijski rad s djecom s govorno-jezičnim poteškoćama, najprije u ambulanti (od 1975. g.), a ubrzo i kompleksni oblik rehabilitacije (od 1979. g.). Zbog izrazitijih zaostajanja i poteškoća ove populacije djece u senzopsihomotornom razvoju, pojavljuje se potreba za intenziviranjem postupaka koji bi pripomogli upravo na tom planu, a koji su ubrzo ujedinjeni pod nazivom harmonija tijela.

Postupci stimulacija pokretom također se od samih početaka uvođenja novih tehnologija primjenjuju u rehabilitaciji djece s ugrađenom umjetnom pužnicom (od 1998. g.), dok se s djecom s komunikacijskim smetnjama u programima savjetovanja u ranoj intervenciji sustavno koriste od 2000. godine.

Od plesnih pedagoga s kojima je Guberina surađivao u prvim eksperimentima, najveći su broj adekvatnih tjelesnih pokreta predložile Elvira Šakić i Vesna Pintar. Pintar (2006) o tome piše:

“U stimulacijama pokretom se istraživalo kako velikim pokretima (makromotorikom) poticati i razvijati govorne pokrete (finu motoriku, mikromotoriku). Guberina je tražio od suradnika (plesnih pedagoga) da za navedene zadatke kreiraju funkcionalne pokrete, igre i „male koreografije“ primjerene uzrastu, interesu, individualnim potrebama i sposobnostima djece na svim stupnjevima razvoja govora. Upućivao je na važnost razvoja tjelesnih osjeta u međudjelovanju s auditivnim i ostalim osjetima. Multisenzorni doživljaj vlastitog glasa i govora trebalo je predočiti i oblikovati pokretom u kojem se osjeća sklad kvalitete pokreta i govora.

Istraživanje je pokazalo da tako kreirani pokreti u potpunosti odgovaraju fonetskim i akustičkim karakteristikama fonacije, artikulacije i prozodije govora. Razvoj optimalnog

stupnja i smjera napetosti u pokretu trebao je biti poticaj i potpora razvoju govora pa je tako nastao pojam „optimalni funkcionalni pokret“.

Sve su fonetske ritmičarke u razvoju i provedbi stimulacija pokretom upotrebljavale, kao što i dalje upotrebljavaju, iskustva i spoznaje stečene u Školi za ritmiku i ples u Zagrebu (danas Škola suvremenog plesa Ane Maletić) temeljene na pedagogiji „Odgojni pokret i ples“ (engl. *Educational Movement & Dance*) plesnog pedagoga, teoretičara i umjetnika Rudolfa Labana (Laban, 1971). Svoj ples Laban je nazvao „modernim“ jer oslobađa ples unaprijed određenih obrazaca pokreta i stavova (kakav imaju klasični balet ili društveni plesovi) i „odgojnim“ jer mijenja percepciju djeteta kako u senzomotoričkom, tako i u socioemocionalnom aspektu razvoja. Prema skripti V. Maletić (2003), Laban je vrlo vjerojatno bio pod utjecajem C. G. Junga jer je povezao četiri Jungove psihološke funkcije svijesti (mišljenje, osjetilno doživljavanje, intuiciju i osjećaj) s četiri faktora kretanja (prostor, jačina, vrijeme i tok). Odnos spram prostora povezuje s ljudskom moći mišljenja, odnos spram jačine s osjetilnim doživljajem, odnos spram vremena s intuicijom te odnos spram toka s osjećajem. Glavni je cilj Labanove metodike postići što intenzivniju suradnju osjeta za pokret s intelektom i emocijama (Maletić, 1983), što je sve itekako odgovaralo Guberininoj zamisli reedukacijske, odnosno rehabilitacijske uloge pokreta u sva četiri lanca govorne komunikacije – emisiji, transmisiji, percepciji i produkciji – povezivanjem vrednota govornog jezika (intenzitet, vrijeme-tempo i pauza, ritam i intonacija) s po Labanu definiranim osnovnim fizičkim faktorima pokreta (dinamika, vrijeme i prostor).

Evaluirajući primjenu optimalnih funkcionalnih pokreta u rehabilitacijskom procesu, Guberina je uočio i isticao koliko je za razvoj slušanja i govora važno stanje tijela koje nazivamo skladna tjelesna napetost. Ona je odraz usklađenog razvoja sensorike, afektivnosti i motorike koji je moguć jedino njihovim skladnim međudjelovanjem. Stoga je jedna od važnih i primarnih zadaća stimulacija pokretom razvijati sposobnosti koje prethode govoru ako se uoči da se one ne manifestiraju u spontanom razvoju harmonije tijela, odnosno skladnoj senzopsihomotoričkoj bazi koja je preduvjet za uredan razvoj slušanja, govora i jezika. „Pokret u ovoj metodi nosilac je senzomotoričke i psihomotoričke aktivnosti i preko njega i njegovih obilježja nastojimo rekapitulirati prirodan razvoj komunikacije od rođenja do razvoja govora kao najrazvijenijeg oblika komunikacije.“ (Ćelap, 1995).

O svemu ovome razmišlja Elvira Šakić u svojoj skripti „Primjena suvremene umjetnosti pokreta u rehabilitaciji slušanja i govora“:

“Kad su stimulacije pokretom, kao dio fonetskih ritmova, uvedene u verbotonalnu metodu, smatrali smo da je najvažnije što prije i što prirodnije putem tijela i kvaliteta pokreta postići što bolju kvalitetu glasa i govora. Razvijajući dalje ideju pokreta u odgoju, obrazovanju i rehabilitaciji, shvatili smo da pokret tijela ima puno važniju ulogu. Artikulirana vokalizacija još ne znači komunikaciju govorom. Svako dijete treba sebe razvijati kao emocionalnu, intelektualnu i fizičku cjelinu. Treba oblikovati sebe kroz svoj vlastiti instrument, svoje tijelo, da bi taj svoj instrument koristilo za komunikaciju.“

Na temelju svih ovih spoznaja, Guberinine su prve suradnice na ovom području širile svoje znanje diljem svijeta u centrima za rehabilitaciju slušanja i govora koji su osnovani po uzoru na tadašnji Centar SUVAG. U bližim (Italija, Slovenija, Bosna i Hercegovina, Srbija, Francuska, Španjolska...), ali i najudaljenijim krajevima (zemlje bivšeg SSSR-a, SAD, Kanada, Brazil, Taiwan, Japan, Alžir...) podučavale su stručnjake kroz višemjesečnu, a ponekad i višegodišnju intenzivnu, u prvom redu praktičnu edukaciju, što je značilo naučiti osvijestiti, analizirati, kontrolirati i pravilno usmjeriti vlastiti pokret kako bi u rehabilitaciji bio što svrsishodniji.

Od samog njezina osnivanja 1978. g. u Edmontonu u Kanadi, Vesna Pintar bila je i vrlo aktivna u međunarodnom udruženju *Dance and the Child International* (daCi), kojemu je cilj promicanje prava svakog djeteta na plesni odgoj, obrazovanje i stvaralački izraz pokretom i plesom bez obzira na rasnu, spolnu, vjersku, etničku, nacionalnu ili socijalnu pripadnost. Kao predstavnica Poliklinike SUVAG, u suradnji s predstavnicama iz Zagrebačkog kazališta mladih iz Zagreba i Škole suvremenog plesa Ane Maletić, bila je 2006. g. jedna od osnivačica hrvatskog ogranka ovog udruženja – Udruge Ples i dijete – daCi Hrvatska, čiji je Poliklinika SUVAG i dalje aktivni član.

Suvremena primjena stimulacija pokretom i prožimanje sa srodnim postupcima verbotonalne i drugih metoda

Danas fonetske ritmičarke – stručnjakinje za poticanje govorno-jezičnog razvoja pokretom, kretanjem i plesom provode stimulacije pokretom u kompleksnoj rehabilitaciji i edukaciji djece sa slušnim i/ili govorno-jezičnim poteškoćama u Dječjem vrtiću i Osnovnoj školi Poliklinike SUVAG grupnim i individualnim oblikom rada te na Odjelu medicinske dijagnostike i rehabilitacije slušanja i govora individualnim oblikom rada. Također se osnovnim smjericama stimulacija pokretom u grupnom radu služe voditeljice skupina u Vrtiću, odnosno učiteljice u Osnovnoj školi Poliklinike SUVAG.

Ovisno o vlastitom afinitetu, određene postupke stimulacija pokretom upotrebljavaju i rehabilitatori u jedinicama Odjela medicinske dijagnostike i rehabilitacije slušanja i govora – od Centra za ranu rehabilitaciju i podršku zajednici, Centra za umjetnu pužnicu i Logopedске službe do Službe za medicinsku rehabilitaciju djece predškolske i školske dobi. Primjerice, u Centru za umjetnu pužnicu smjernice stimulacija pokretom već se godinama uspješno primjenjuju, uz implementaciju postupaka piktografske ritmike (Lovrić, 1986), koja grafičkim simbolima sažeto prikazuje sadržaj optimalnih funkcionalnih pokreta za poticanje ciljanog glasa, govornog segmenta ili cjeline. Takvim zapisivanjem djeci je omogućeno lakše osvještavanje, pamćenje i analiziranje pokreta, odnosno govorne jedinice koja se njime potiče. Sličan način

zapisivanja kvalitete pokreta susrećemo i u vježbenici Alda Vinka Gladića *Le dita leg-gono - Poesia per le mani e per le dita* (1982), koji je u rehabilitaciji djece sa slušnim oštećenjem koristio prirodnu sklonost djece igranju rukama i prstima te na temelju te spoznaje i iskustva svog rehabilitatorskog rada osmislio vizualne simbole proizašle iz funkcionalnih pokreta za poticanje, pamćenje i korekciju izgovora.

Vezano uz početnu rehabilitaciju djece s umjetnom pužnicom, polazeći od Pansinijeva koncepta gramatike prostora i topografske dramaturgije (Pansini, 1998 i 1995), Mihaljević (2016) kaže: „U početnoj rehabilitaciji slušanja i govora djece s umjetnom pužnicom koristimo surogat događaja iz svakodnevnog djetetovog života... Pri tome moramo posebnu pažnju posvetiti prostoru koji nas okružuje... i iskoristiti sve mogućnosti koje nam pruža. Uz malo mašte i kreativnosti, iskoristit ćemo namještaj, zidove, prozore, vrata, pod, strop i stvoriti svijet događaja primjerenih, zabavnih i edukativnih za dijete. Dijete će svojim iskustvenim doživljajima u takvom prostoru usvajati gramatiku jezika od samog početka rehabilitacije.“

Iako je u svojoj srži uvijek ostao isti, jer potječe od prirodnih zakona te poštuje sve važne čimbenike čovjekova razvoja, program stimulacija pokretom s godinama se ipak prilagođavao novim izazovima, u prvom redu ubrzanom razvoju tehnologije, zbog čega su se promijenili uvjeti razvoja djeteta, posebice uvjeti njegove komunikacije s fizičkom i socijalnom okolinom. „U današnjem svijetu brzine, površnosti i *copy-paste* (engl.) stila života, većina djece ima poteškoća s pronalaženjem sebe i vlastite ljudskosti. Percepcije prikovane za ekrane, tijela omeđenih stolcima i zaštićenih markiranom odjećom koja se ne bi smjela uprljati, boravišnih prostora lišenih prirodnih materijala, vlastite prostornosti lišene kretanja jer ih se svuda vozi, sve su više izgubljena u prostoru i vremenu. Neminovno je da se ta paraliziranost odražava u jeziku i govoru, kao i u komunikaciji i cjelokupnom poimanju svijeta“ (Merey Sarajlija, 2019).

Za razliku od spomenutih utemeljiteljica metode koje su u svojim počecima i dugi niz godina radile isključivo s djecom s primarno slušnim poteškoćama te je u prvom planu njihova rada bio program stimulacija pokretom u funkciji slušanja, govora i jezika, danas se većinom postupci stimulacija pokretom provode s djecom koja imaju poteškoće govorno-jezičnog razvoja i/ili komunikacijske poremećaje, odnosno viševrsne poteškoće s izraženim neskladom u senzopsihomotornom razvoju. Valja također naglasiti kako se i kod djece sa slušnim poteškoćama u posljednje vrijeme najčešće mogu zamijetiti i karakteristike specifičnih jezičnih teškoća. Kao što je o tome pisala Pintar u svojoj skripti „Pokret u rehabilitaciji djece s poteškoćama u razvoju govora po Verbotonalnoj metodi“, a danas se više nego ikad, u rehabilitaciji nailazi na djecu koja imaju nedovoljno razvijenu sposobnost primanja, razumijevanja i reagiranja na tjelesno-afektivne poruke koje se tiču proprioceptije i taktilnosti. Često pokazuju znakove preosjetljivosti na zvuk, a gotovo je kod svih prisutan nedostatak vizualne pažnje i usmjeravanja pogleda na bitno. Ovakva senzorička manjkavost neminovno utječe na psihomotoričke sposobnosti te većina djece s govorno-jezičnim poteškoćama pokazuje znatna odstupanja u osviještenosti vlastitog tijela i prostora koji ga okružuje, što vodi neusklađenoj napetosti, disharmoničnoj lateralizaciji, lošoj orijen-

taciji, organizaciji i kontroli kretanja, kao i teškoćama u uočavanju, razumijevanju, pamćenju i adaptaciji na odnose i kretanja drugih osoba u okolini, iz čega proizlazi nerazumijevanje logičkog slijeda kretanja – događanja – igre te sve zajedno rezultira potištenošću, slabijom suradnjom ili nezainteresiranošću.

Malena djeca sve češće ne razumiju niti rabe pokaznu gestu (jer je to nepristojno!), a kad ih se nastoji naučiti, često za pokazivanje ne upotrebljavaju kažiprst (!); ne razumiju niti imaju razvijene prirodne geste dozivanja ili zaustavljanja; ne pozdravljaju mahanjem; nerijetko se ni ne okreću prema partneru u komunikaciji, a kamoli da ga prate pogledom, što onemogućava prirodni dječji nagon za oponašanjem i sl. (op. u. može upućivati i na komunikacijski poremećaj). Djeca su sve češće ili apatičnog izraza i hipotoničnog stava tijela ili im je tijelo prenapeto te zrače prigušenom (ali i ne uvijek prigušenom!) agresivnošću. Ono što također jako zabrinjava je pomanjkanje ili kod pojedine djece potpuni gubitak prirodne dječje potrebe za kretanjem te povećanje broja pretile djece u vrtičkoj dobi.

Ti problemi nastavljaju se manifestirati i u školskoj dobi. Sazrijevanjem i osvještavanjem vlastitih poteškoća javlja se nedostatak samopouzdanja, iz čega proizlazi nedostatak interesa za sudjelovanjem u aktivnostima pa i druženju. Neka djeca povlače se i zatvaraju u sebe, dok neka iskazuju neprimjerene oblike ponašanja i tako ulaze u „začarani krug“ sve intenzivnijih i ozbiljnijih problema komunikacije i socijalizacije koji ponekad, nažalost, vode i do suicidalnih sklonosti. Ove su poteškoće, naročito manipulativni obrasci ponašanja, izraženiji kod djece viših intelektualnih sposobnosti.

Kako bi se odgovorilo na ove silne izazove, odnosno potrebe suvremenog djeteta s poteškoćama, u aktivnostima stimulacija pokretom naglasak je na ranije spomenutom programu harmonije tijela. Tijelo je naš instrument koji koristimo za komunikaciju i u tom kontekstu ono se u razvoju oblikuje. Senzibilitet, sposobnost percepcije, opažanja i doživljavanja te kvaliteta reakcije na podražaje iz okoline razvijaju se poticanjem kretanja tijela. Stoga je zadaća programa harmonije tijela pokrenuti tijelo djeteta u onom smjeru i u onoj kvaliteti pokreta koja mu najviše nedostaje te ga voditi i pomoći mu da – u neprestanoj izmjeni sa svijetom koji ga okružuje – otkrije svoje stavove, misli i želje, prigri ih i nauči izraziti vlastitu individualnost – kako neverbalno, tako i verbalno.

Spominjući velike inovatore u području učenja, kao što su Rudolf Steiner, Maria Montessori i Howard Gardner, autorica Hannaford (2007, str. 108) tvrdi: „Svaki put kad se krećemo na organiziran, dražestan način, dolazi do pune aktivacije i integracije mozga, a vrata učenja prirodno se otvaraju.“ Epitet „dražestan“ ovdje ima konotacije onoga što se u verbotonalnoj metodi podrazumijeva pod afektivnošću – osnovnom sponom između odašiljatelja i primatelja u komunikacijskom lancu koja događaj komuniciranja pretvara u doživljaj, čineći ga živim, čineći ga ljudskim. „Prostor se najjasnije uočava kad je proživljen u afektivnoj situaciji, tj. potkrijepljen doživljajem i prožet umjerenom pažnjom“, piše Rade u svojoj knjizi „Malo dijete i prostor“ (2002, str. 18), i nastavlja: „Izražaj donosi bogatstvo osnovnih kvaliteta pokreta koji čine

našu igru zanimljivom i stvaraju onu finu razliku između situacije u kojoj nas dijete jedva i gleda i situacije u kojoj nas dijete „guta“ očima i reagira cijelim tijelom.“ Stoga su upravo igre „tjelesno-afektivne komunikacije“ (Pintar, 1983) prvi alat kojim se privlači djetetova pažnja. Približavajući se djetetu, spuštajući se na najnižu prostornu razinu – pod, njima se doslovce ulazi u djetetov životni prostor, njegov svijet, i vodi ga se prema metaforički i doslovce višoj prostornoj razini u kojoj će jednog dana biti prisiljeno komunicirati. „Te su igre, naravno, uvijek izabrane tako da zainteresiraju dijete sadržajno, angažiraju ga emocionalno i motorički...“ (Pintar, 1983). Potvrdu ovakvog, kroz verbotonalnu metodu davno ustanovljenog pristupa, naročito onoga koji je Mirjana Kutleša početkom ovog stoljeća provodila pod nazivom „Program koji slijedi dječje sklonosti“ (Kutleša, 2011), nalazimo danas u svjetski raširenoj metodi, engl. *floortime*, sustavnom načinu rada s djetetom s poteškoćama „koji pomaže djetetu da se penje po razvojnoj ljestvici, jezgri onoga što zovemo razvojni pristup terapiji i odvodi dijete natrag prema miljokazu koji je bio propušten te dijete počinje razvojni napredak iznova“ (Greenspan, 2003).

U opisanim igrama dijete je i tijelom i misliju u onome što Guberina naziva „stvarnim kontekstom“. Iz vlastitih senzoričkih unosa, kao i osobnih i tuđih motoričkih reakcija, ono će polako osvijestiti „kako se glasom veseli, plače, ljuti, voli, prima, odbacuje“ (Pintar, 1983) i postupno će, kroz ritmiziranu igru onomatopejom doći do prvih riječi „koje postaju igračke za označavanje prostora“ (Hannaford, 2007). S vremenom će postati sposobno upotrebljavati te riječi i izvankontekstualno. Vrijeme je to kad se uvode pokretno-situacijske igre i dramatizacija, gdje su tijelo i pokret i dalje stvarni kontekst, odnosno realni senzomotorički kanal preko kojeg dijete stupa u kontakt s predodžbom (misliju) koju u situacijskoj igri ili dramatizaciji oponaša, a koja više nije stvarno prisutna. Uživljavanjem u karakter različitih likova iz svakodnevice i mašte, djeci je kroz simbiozu pokreta i govora u skladnoj projekciji afektivnosti neverbalne i verbalne ekspresije, u određenom prostornom i vremenskom kontekstu, omogućeno razumijevanje pravog smisla poruke. „To je otvaranje, oslobađanje, komunikacija, socijalizacija, spontanost, sposobnost imaginacije da se zamisle nepostojeći predmeti. I ova posljednja je najvažnija jer ona stvara apstrakciju i tako im (djeci) daje mogućnost da povežu misao s izgovorenim riječju“ (Obad, 1998).

U svojem opisu igara dramatizacije po verbotonalnoj metodi od početnog do viših stupnjeva, Obad (1998) kao i Pintar (2006), ističu koliko je ovaj postupak kompletno postupku stimulacija pokretom, opisujući kako se i s vrlo malo riječi, što-više s vrlo malo glasova putem afektivnog pokreta cijelog tijela može djetetu pružiti pravi užitak igranja vlastitim izričajem te varirajući boju, visinu, tempo, intenzitet, ritam i intonaciju, uz neminovno osvještavanje govornih zvukova, poticati razvoj afektivnosti, osjećajnosti, ali i novih spoznaja, mašte i spontanosti koje će ih voditi samostalnosti u izražavanju u poznatim situacijama, kao i kreiranju novih situacija, igara i oblika izražavanja. Danas, kada je uslijed pomanjkanja društvenih interakcija zbog prekomjernog boravka pred ekranom, sposobnost empatije i imaginacije sve siromašnija, ove su igre potrebnije nego ikad. Igrajući se komunikacije, kroz njih stvarno komuniciramo, ili u najmanju ruku iniciramo komunikaciju, a „svjesno slušanje i

komunikacija jedan je od najdragocjenijih darova koje osoba može dati drugoj osobi. Budući da obje strane uče, taj dar postaje uzajaman.“ (Hannaford, 2007, str. 105)

Iznimno bogatu i nadahnjujuću komunikaciju s djetetom moguće je ostvariti putem umjetnosti u bilo kojem njezinu obliku. Plesna se umjetnost u tome čini najneopipljivija jer ne ostavlja materijalni trag u smislu umjetničkog djela – predmeta, zapisa ili teksta, već se događa u realnom prostoru i vremenu i u tom je svjetlu sama sebi svrhom. No, kao i kod govorenja i pjevanja, u umjetnosti pokreta tijelo je istovremeno izvođač i instrument koji osjeća/doživljava umjetnost koja se na njemu izvodi i to je upravo jedna od temeljnih poveznica suvremene umjetnosti pokreta i Guberinine verbotonalne metode – osjećanje, doživljavanje, proživljavanje, promišljanje, stvaranje, izražavanje, oslobađanje.

Kako je već navedeno, morfo-sintaktičke odnose riječi nekog jezika može se spoznati samo ako se razumiju odnosi onoga što označavaju u stvarnom prostoru. Svako je kretanje učenje o prostoru, no u plesnom se kretanju to učenje nevjerojatno i bezgranično obogaćuje slobodom ispitivanja prostornih mogućnosti, istraživanja prostornih zakonitosti i igranja prostornom nepredvidivošću, što se sve istodobno odvija na razini osobnog prostora plesača (tzv. prostor kinesfere) i razini općeg cjelokupnog prostora koji mu je na raspolaganju. Time se dolazi do konkretiziranja prostorne apstraktnosti, koja omogućuje posebno, mnogo šire, razrađenije, analitičnije i sistematičnije poimanje prostora (Merey Sarajlija, 2019). U takvom se zajedničkom istraživanju s djetetom može susresti i ono što se riječima nikad ne bi moglo iskazati, ali je itekako bitno za razvoj samospoznaje i kreativnosti koje vode razvoju mišljenja i izražavanja misli, dakle verbalnom jeziku. Može se zajedno s djetetom maštati i u svijetu mašte biti list nošen vjetrom, velika raketa koja juri svemirom ili malena gusjenica šćućurena u svojoj kukuljici. Na taj se način, lebdeći poput lista cijelo tijelo priprema za proizvodnju laterala, lansiranjem „rakete“ potiče se kvaliteta pokreta potrebna za snažniju okluziju, a pri izlasku iz kukuljice, na razini maštanja – metafore, ali i razini stvarnog događaja, dijete ima priliku poput leptira hrabro poletjeti u svijet i ostaviti iza sebe ljušturu straha od neuspjeha i tjeskobe zbog nepoznatog.

U plesne se aktivnosti uvijek lako može implementirati „pametne pokrete“ metode za poboljšanje pažnje, učenja i pamćenja – engl. *brain gym* (Dennison, 2007) čije su smjernice jasne, logične i komplementarne verbotonalnoj metodi: „Mozak ne može učiti sam. Drugi dijelovi tijela dobavljaju mu informacije. Oči, uši, ruke i noge isto su tako organi za učenje. Oni dovode osjete iz vanjskog svijeta u mozak.“ Plesom se također može usmjeravati djecu prema pokretima kojima se služe ili će se tek početi služiti u obavljanju raznih radnji, kao što je slaganje, miješanje, vezanje i sl., kod Labana poznatih pod nazivom „pokreti rada“ (Maletić, 1983). Plesni pokreti vode i umijeću crtanja i pisanja. S obzirom na to da ne ostavlja nikakav zapis u prostoru, dijete je oslobođeno straha od „greške“ kakvu bi neki njegov nesigurni pokret mogao ostaviti na papiru i to mu daje slobodu i potiče ga da opetovano koristi isti pokret dok ga ne usavrši na način kako je zamislilo pa tek onda, nesvjesno svih prethodnih pokušaja i „pogrešaka“, stavi na papir. Na osnovi ovih spoznaja, nizozemska grafologinja

Ragnhild A. Oussoren osmislila je čitavu metodu uvježbavanja grube i fine motorike, kao i grafomotorike uz glazbu, ritam i pokret. U svojoj knjizi „Ples pisanja“, Oussoren (2008) kaže: „Ples pisanja nastoji djecu naučiti pisati počevši od njihovih emocija i prirodnih pokreta, u njihovom vlastitom ritmu. Stvaranje pokreta iz vlastitih emocija za djecu je od primarne važnosti.“

Kad je u pitanju takvo stvaranje pokreta iz emocija, odnosno „izvlačenje“ ili „oslobađanje“ emocija putem pokreta i plesa, svakako veliku ulogu može odigrati glazba koja je često i poticaj na kretanje. Glazba zasigurno sama po sebi ima psihosociomocionalnu moć, no u stimulacijama pokretom, odnosno harmoniji tijela zadaća je uvijek prvenstveno usmjerena na tijelo, odnosno na kretanje i pokrete koji će dijete dovesti u optimalno stanje za govor. U raznim definicijama ples je vrlo često neodvojiv od glazbe. Tako i u Rječniku hrvatskog jezika (Anić, 1994) kao sekundarno pojašnjenje pronalazimo da je ples „niz ritmičkih koraka i pokreta tijela određenog tempa koji se izvode prema taktu muzike“. Ipak, primarno je definiran kao „umjetnički izraz ritmičkim pokretima tijela“, što procesu provođenja stimulacija pokretom odgovara iz dva razloga. Prvi je što u njemu vrlo često izostaje glazba, a nadomješta je glas, odnosno govor. Time se postiže izravno „rađanje“ govora iz pokreta i plesa. Drugi je razlog što plesna umjetnost, iako je izrazito komplementarna s glazbom, spada u zasebnu kategoriju i treba je kao takvu tretirati bez obzira na njezinu interdisciplinarnu prirodu. Budući da se radi o pretežito „ženskoj“ umjetnosti, kako je ples shvaćen u modernom europskom društvu i šire, dugi niz godina doživljavao je kao pratnja glazbi te je baš poput žena žudio svojoj emancipaciji u obliku primarnog umjetničkog izričaja. Ovo je potrebno naglasiti i iz razloga što su u verbotonalnoj metodi, iako poznati pod zajedničkim nazivom fonetski ritmovi, područje djelovanja putem pokreta i područje djelovanja putem glazbe svako zasebno prepoznati i utemeljeni kao samostalni punovrijedni programi. Dakle, kada se u pokretnim igrama i plesu koristi glazba i udaraljke kako bi se naglasilo i iz pokreta u govor prenijelo zvukove različite kvalitete (visine, trajanja, intenziteta), govorni ritam, fonetske, odnosno intonacijske jedinice, kao i kad se koriste neke glazbene oznake, može se samo reći da se u postupku stimulacija pokretom primjenjuju neki elementi glazbenih stimulacija (kao što se primjenjuju i elementi dramske ili likovne umjetnosti), a nikako ih „stavljati u isti koš“. Time bi se izgubila izvornost, autonomnost, a u konačnici i učinkovitost svakog od ovih programa.

Činjenica da govor, pokret i glazba imaju zajedničke elemente te da umjetnost na sasvim poseban način oplemenjuje kako dječje tijelo i kogniciju, tako i duh i emociju, vežući ih neraskidivim sponama, omogućuje usku suradnju fonetskih ritmičara – provoditelja postupaka glazbenih stimulacija i stimulacija pokretom. Iz te suradnje često spontano, a prema potrebi i ciljano, nastaju kratke glazbeno-plesno-scenske cjeline koje se prikazuju na internim priredbama i proslavama Poliklinike SUVAG, ali i na javnim umjetničkim događanjima, festivalima i obilježavanjima raznih društveno korisnih djelatnosti. Treba naglasiti da pri tim aktivnostima nije najvažnija završna izvedba, već djetetov unutarnji doživljaj ustrajnosti i međusobne suradnje na probama koji će biti okrunjen zajedničkim postignućem – nastupom pred onima

koji ga prate i bodre na njegovu putu do uspjeha. Dijete doživljam nastupa pred većim auditorijem stječe nova neprocjenjiva iskustva, gradeći osjećaj za međusobnu suradnju, poštovanje, samopoštovanje i samopouzdanje, što je osnova za ostvarivanje kvalitetne komunikacije.

Bilo da se s djecom osvještava kvaliteta pokreta, potiče spretnost ili im se približava logičnost nekog prostornog odnosa nastojeći im osvijestiti njegovu univerzalnost, u pokretnim se i plesnim zadacima često koriste rekviziti različitih materijala, boja, tekstura, oblika i veličina – marame, trake, užad, štapovi, obruči, lopte, baloni, podloge, prekrivači, spužve, strunjače... I dok tržište vrvi ovim nastavnim pomagalicama, u primjeni su opet radije i sve češće prirodni materijali sa svim svojim bogatstvom i neobuzdanom raznolikošću, jer „prirodni zvuk i pokret direktne su pojave prirode, a zvuk i pokret u jezičnom izrazu (vrednote govornog jezika) jesu pojave čovjeka, koji je opet pojava prirode“ (Guberina, 1967). Sensorika potiče afektivnost i motoričku reakciju, kaže Vesna Pintar podsjećajući nas na davno učenje Piageta prema kojem su senzomotorika i afektivnost generatori razvoja inteligencije, i na Wallona, prema kojem ovi razvojni parametri potiču socijalizaciju. U današnje vrijeme kada je sensorika djeteta kroz svu raskoš ponuđenih rekvizita i igračaka na tržištu uglavnom svedena na šest unificiranih boja, četiri osnovna oblika, nekoliko vrsta tekstura i više-manje jednaku (laganu) težinu, lišena mirisa, nepravilnosti ili opasnosti, vrijeme je za ponovno okretanje prirodi i uživanje u stotinama nijansi zelene; mekoći i vlazi lista; tvrdoći, suhoći i hrapavosti kore; skakutanju po šušlavom lisnatom tepihu; kotrljanju po mekanoj travi; prekoračivanju, preskakanju i zaobilaženju najrazličitijih neravnina i prepreka; nježnom dahu vjetra; mirisu zemlje; cvrkutu ptica i žuboru potoka. Vrijeme je za očuvanje naše djece od „poremećaja pomanjkanja prirode“ kako je osnovni problem današnjice nazvao Richard Louv (2015), naglašavajući kako je „dijete u prirodi ugrožena vrsta“ i da su „zdravlje djece i Zemlje nerazdvojno povezani“.

Bogat senzorički unos koji dijete prilikom boravka u prirodi doživljava čini učenje izazovnijim, zanimljivijim, izravnijim, logičnijim, bržim, trajnijim, potpunijim, vjerodostojnijim, svrsishodnijim, zabavnijim, kreativnijim, uravnoteženijim, prisnijim, emotivnijim i usmjerenijim na poštovanje i očuvanje prirode. S ciljem takvog učenja, u okviru redovitog programa harmonije tijela i stimulacija pokretom, uveden je 2009.g. u Dječjem vrtiću Poliklinike SUVAG program „Pozdrav prirodi“, koji se od tada kontinuirano održava, a podrazumijeva provedbu rehabilitacijskih postupaka u prirodnom okruženju (Merey Sarajlija, 2016, 2017). Aktivnosti su usmjerene na obogaćivanje sensorike, osvještavanje prostornih odnosa, poticanje motoričke spretnosti, matematičkog i logičkog razmišljanja te socijalizacije i komunikacijskih vještina, a kroz sve to glavnom cilju verbotonalne metode – govorno-jezičnom razvoju.

Zaključak

„Kad bi se svako dijete kreativno izražavalo pokretom te kad bi svako dijete već od najranije dobi bilo uključeno u kvalitetne odgojno-ple-sne programe, mnogi bi istaknuti problemi današnje djece i mladeži, kao što su pretilost, poremećaji ponašanja i učenja, eskalacija agre-sivnosti i pomanjkanje empatije, bili puno manji.“ (A. G. Gilbert, 2005)

U svjetskoj literaturi danas možemo pronaći puno tekstova o općoj dobrobiti po-kreta, kretanja i plesa, kako za cjeloviti razvoj malog djeteta, tako i za kvalitetnije življenje u svim životnim fazama čovjeka. Namijenjene su populaciji urednog razvoja, a posebice je naglašena blagodati kretanja za poticanje sveobuhvatnijeg razvoja osoba s poteškoćama (primjerice, Kiš-Glavaš, 2016). Pišu ih mnogi istraživači i teoretičari plesne umjetnosti, kineziolozi i ostali koji se u svome pozivu bave kretanjem, no ta-kođer i stručnjaci iz drugih područja kao što o tome piše ovdje više puta spominjana biologinja Carla Hannaford (2007), ističući kretanje kao temelj cjelokupnog razvoja i ples kao medij koji uspostavlja harmoniju između psihe i tijela, između pojedinca i skupine. Kreativni pokret i ples je i kod nas sve više prihvaćen kao psihoterapijski postupak, posebice nakon otvaranja studijskog programa Terapija pokretom i plesom na Poslijediplomskom specijalističkom studiju kreativne terapije u Osijeku i sve če-šćih radionica domaćih stručnjaka, primjerice onih voditeljice spomenutog studija, Sanele Janković Marušić (2016, 2018).

No, ni u domaćoj ni u svjetskoj literaturi ne postoji druga niti slična metoda koja tako ciljano i cjelovito povezuje tijelo i pokret sa slušnim i govorno-jezičnim razvo-jem. Stoga se može sa sigurnošću reći da je Guberinina ideja o ovom fenomenu, tim više jer je ustanovljena još polovinom prošlog stoljeća, kada se tijelo strogo odvajalo od glave, odnosno razvoj motoričkih sposobnosti od kognitivnih (uključujući i opće-nite jezične kompetencije), bila zaista izvanredno napredna i podrazumijevala mnogo hrabrosti i ustrajnosti.

„Na području jezičnog umjetničkog izraza elementi se zvuka i pokreta uzima-ju mnogo više u obzir, ali im se često pridaje neko magijsko značenje, nezavisno od stvarnosti zvuka i pokreta u prirodi i običnom govoru. Smatram da su elementi pokreta i zvuka bili uvijek osnovni elementi ljudskog izraza uopće, napose jezičnog ljudskog izraza, neumjetničkog i umjetničkog. Ti su elementi pojave prirode, i nalaze se u drugim prirodnim fenomenima, a pokret je osnovica čitavog prirodnog razvoja.“ (Guberina, 1952)

Dan-danas ta ideja zadivljuje i mami fonetske ritmičare da ne posustanu u svome radu njegovati blagodati umjetnosti pokreta iskonski povezane kako s ljudskim izra-zom općenito, tako i sa svim ostalim umjetnostima, kao što je to naglasio Pansini (1995) u svojoj interpretaciji „Filozofije plesa“ Ellisa Havelocka: „Ples postoji i u likov-

nim umjetnostima, u arhitekturi, u kiparstvu, u slikarstvu, osobito u crtežu. Postoji u književnosti, stilistici, posebno u poeziji. Postoji i u filmu, u filmskom kadru, očituje se i u montaži jedne sekvence. Zato je stvaranje u umjetnostima blisko tonskoj ritmici“ i nastavio: „Povezanost tijela i duha nepodjeljiva je, nezamisliva, tjelesni pokreti podražuju vestibularno osjetilo, a ono sudjeluje u razvoju mišljenja i govora.“

Labanova pedagogija „Odgojni pokret i ples“ (1971) primarno rađena za djecu urednog razvoja, adaptirana je i implementirana u verbotonalni rehabilitacijski postupak stimulacija pokretom namijenjenog djeci sa slušnim i/ili govorno-jezičnim poteškoćama te djeci sa smetnjama u razvoju komunikacije. No izazovi današnjice, kao što je u radu spomenuti tehnološki napredak i osiromašenje senzoričkih poticaja uzrokovanih nedostatkom kretanja i igre na otvorenom, potiču na razmišljanje o općoj dobrobiti ovakvog programa i njegovoj primjeni na populaciju djece urednog razvoja. Ovome u prilog ide veliki interes mnogobrojnih sudionika na predavanjima i radionicama s temom poticanja govorno-jezičnog razvoja kroz pokret, kretanje i ples, održanih na edukativnim stručnim skupovima za odgojitelje/ice i učitelje/ice (primjericice, stručni skup Sretna djeca, 2017 i 2019; stručni seminar Razvoj djeteta i pokret održan u organizaciji Udruge Ples i dijete – daCi Hrvatska, Zagreb, 2018).

Dakle, od programa namijenjenog populaciji urednog razvoja, Guberininom genijalnošću stvoren je program za oslobađanje djece sa slušnim i/ili govorno-jezičnim poteškoćama iz vrtloga njihove sputanosti da bi taj i takav program u suvremenom svijetu bio potreban za povratak djece kreativnom kretanju koje vodi kvalitetnijem senzopsihomotoričkom razvoju, što rezultira potpunijom i za sve sretnijom komunikacijom te još jednom potvrđuje univerzalnost, humanost i svestremenost Guberininih ideja.

Literatura

Anić, V. (2010). *Rječnik hrvatskoga jezika*. Novi Liber.

Bakota, K., & Dulčić, A. (Eds.). (2016). *Vrtuljak igara*. Školska knjiga.

Čelap, M. (1995). Reeduciranje psihomotorike u rehabilitaciji slušanja i govora. *Verbotonalni razgovori*, 1(3), 1–5.

Dennison, P. E. (2007). *Brain Gym : priručnik za obitelji i edukatore : jedinstvena "gimnastika za mozak" - program koji u potpunosti aktivira mozak za učenje*. Ostvarenje.

Ellis, H., & Pansini, M. (1995). Filozofija plesa. *Verbotonalni razgovori*, 1(3), 6–7.

Gilbert, A. G. (2005). Dance Education in the 21st Century: A Global Perspective. *Journal of Physical Education, Recreation & Dance*, 76(5), 26–35. <https://doi.org/10.1080/07303084.2005.10608250>

Gladić, A. V. (1982). *Le dita leggono: manuale di digitolessia: poesia per le mani e per le dita*. Omega.

- Greenspan, S. I., Wieder, S., & Simons, R. (2003). *Dijete s posebnim potrebama: poticanje intelektualnog i emocionalnog razvoja*. Ostvarenje.
- Guberina, P. (1952). *Zvuk i pokret u jeziku*. Matica hrvatska.
- Guberina, P. (1967). *Stilistika*. Zavod za fonetiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Guberina, P. (1986). Govor i prostor. *Filologija*, 14, 87–95.
- Guberina, P. (1995). Filozofija verbotonalnog sistema. *Verbotonalni razgovori*, 1(8), 1–7.
- Hannaford, C. (2007). *Pametni pokreti: zašto ne učimo samo glavom: gimnastika za mozak*. Ostvarenje.
- Intravaia, P. (2007). *Formation des professeurs de langue en phonétique corrective: le système verbo-tonal*. CIPA.
- Janković Marušić, S. (2016). *Osluhujemo šapat tijela*. Udruga za borbu protiv ovisnosti „Ne-ovisnost“.
- Janković Marušić, S. (2016). *Razvojni ritmovi u pokretu – rad s djecom s posebnim potrebama*. Udruga za borbu protiv ovisnosti „Ne-ovisnost“.
- Kiš-Glavaš, L. (2016). *Rehabilitacija putem pokreta: integrativni pristup poticanju razvoja djece i mladih s teškoćama u razvoju i podizanju kvalitete života osoba s invaliditetom*. Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet.
- Kutleša, M. (2011). *Program koji slijedi dječje sklonosti*. Poliklinika SUVAG.
- Laban, R. (1971). *The mastery of movement*. Macdonald & Evans.
- Laban, R., & Pansini, M. (1995). Život za ples. *Verbotonalni razgovori*, 1(3), 8–10.
- Louv, R. (2016). *Posljednje dijete u šumi: očuvanje naše djece od poremećaja pomanjkanja prirode*. Ostvarenje.
- Lovrić, M. (1986). *Metodika rada piktografske ritmike*. Centar SUVAG.
- Maletić, A. (1983). *Pokret i ples: teorija, praksa i metodika suvremene umjetnosti pokreta*. Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske.
- Maletić, V. (2005). *Dance dynamics: effort & phrasing*. Grade A Notes.
- Merey Sarajlija, D. (2016). Zemlja, zrak, voda i VT metoda. U *Knjiga postera stručnjaka Poliklinike SUVAG* (str. 107–108). Poliklinika SUVAG.
- Merey Sarajlija, D. (2017). O čemu nam šušti lišće – predstavljanje provođenja posebnih postupaka verbotonalne metode – harmonije tijela i stimulacija pokretom – u prirodnom okruženju. U L. Zaninović Tanay & E. R. Tanay (ur.), *Sretna djeca : različiti poticaji i varijacije u dječjem stvaralaštvu kroz umjetnost* (str. 168–186). Udruga hrvatskih učitelja likovne izobrazbe.
- Merey Sarajlija, D. (2019). Prostor – osnova razvoja jezika. In L. Zaninović Tanay & E. R. Tanay (Eds.), *Sretna djeca : poticaji u dječjem stvaralaštvu putem umjetnost* (pp. 110–126). Udruga hrvatskih učitelja likovne izobrazbe.
- Mihaljević, S. P. (2016). *Važnost gramatike prostora u početnoj rehabilitaciji djece s umjetnom pužnicom*. Dani Petra Guberine. Zagreb; Poliklinika SUVAG.
- Mildner, V. (2015). In memoriam Mihovil Pansini. *Govor*, 32(2), 181–182.
- Obad, D. (1998). Uvod u dramski odgoj prema verbotonalnom sistemu. *Verbotonalni razgovori*, 3(1), 5–7.
- Oussoren, R. A. (2008). *Ples pisanja za najmlađe : program predvežbi za djecu od 3 do 5 godina*. Ostvarenje.
- Pansini, M. (1988). Koncept gramatike prostora. *Govor*, 5(2), 117–128.
- Pansini, M. (1995). Potrudimo se oko topografske dramaturgije. *Verbotonalni razgovori*, 1(7), 7–13.
- Pansini, M. (2002). Neuroznanost i lingvistika govora I. Govorna multimodalnost. *Verbotonalni razgovori*, 5(2), 5–9.
- Pintar, V. (n.d.). *Pokret u rehabilitaciji djece s poteškoćama u razvoju govora po verbotonalnoj metodi*. Neobjavljeni rukopis. Poliklinika SUVAG.
- Pintar, V. (1983). *Stimulacije pokretom za razvoj govora u verbotonalnoj metodi*. Centar SUVAG.
- Pintar, V. (2006). *Stimulacije pokretom u verbotonalnoj metodi*. Neobjavljeni rukopis.

Pintar, V. (2016). *Umjetnost pokreta u rehabilitaciji, edukaciji i dječjem stvaralaštvu u verbotonalnoj metodi. Dani Petra Guberine*. Zagreb, Poliklinika SUVAG.

Rade, R. (2002). *Malo dijete i prostor : igranje bez igračaka*. Foto marketing.

Šakić, E. (n.d.). *Primjena suvremene umjetnosti pokreta u rehabilitaciji slušanja i govora*. Neobjavljeni rukopis. Centar SUVAG.